

**ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛЯ
ДО ЕКОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ**

Характерною ознакою сучасності є глибока залежність суспільства від його можливостей, які закладаються через освіту. Саме освіта, стверджує В. Андрущенко, належить до інституцій, ступінь розвитку яких безпосередньо впливає на прогрес суспільства загалом та людської особистості зокрема [1].

Основні риси сучасної освіти, як соціального інституту, відображають піднесення її ролі у житті суспільства, зрослі можливості ініціювати розвиток соціуму. Освіта дедалі більше репрезентує усі сфери життєдіяльності суспільства й стає невід'ємною складовою його розвитку. У контексті зазначеного особливого сенсу набуває порівняльний аналіз функцій освіти, результат якого засвідчив, що нині наявним є пріоритет політичної, економічної та соціальної функцій освіти [2], культурна й гуманістична займають другорядне, підпорядковане становище, екологічна функція не виділяється зовсім.

Водночас екологічна проблема є одним із чинників посилення уваги до освіти в цілому й до екологічної освіти, передусім тому, що „при всіх негараздах у сфері екологічної освіти і виховання принципово важливою є та обставина, що саме вони наголошують не лише на власних недоліках, а й на недоліках, властивих усій системі освітянського процесу” [3,276].

Вивчення наявних методологічних засад мети, змісту, функцій та завдань екологічної освіти дають можливість визначити теоретичні підходи, що детермінували зміни й закономірності цієї ланки освітнього процесу відповідно до вимог часу.

Сучасна екологічна освіта розглядається як системоутворювальний компонент всього освітнього простору, що визначає його стратегічні цілі й провідні напрями. Зокрема Є. Когай наголошує на синергетичному підґрунті оновленої системи екологічної освіти, для якої наразі притаманні такі риси як відкритість, багатомірність, спрямованість на неперервний творчий пошук, відповідність синергетичній картині всесвіту [4]. Саме уявлення про відкритість світу, цілісність, взаємозв'язок людини, суспільства й природи у поєднанні з новими інформаційними можливостями значно підвищують ступінь готовності учнів до повноцінного існування у відкритому світі.

У науково-педагогічній літературі екологічну освіту й виховання прийнято визначати як психолого-педагогічний процес впливу на людину з метою формування у неї знань наукових основ природокористування, необхідних переконань і практичних навичок, певної орієнтації та активної соціальної позиції у галузі охорони довкілля, раціонального природокористування й відтворення природних ресурсів. Сучасну екологічну освіту розглядають як неперервний процес навчання, виховання й розвитку особистості, спрямований на формування системи наукових і практичних знань і вмінь, ціннісних орієнтацій, морально-етичного та естетичного ставлення, що забезпечують екологічну відповідальність особистості й покращення соціоприродного середовища. За Г. Пустоцькім, екологічна освіта це “неперервний процес засвоєння учнями знань, цінностей і понять, спрямо-

ваних на осмислення й оцінку взаємозв'язків між людьми, їх культурою і навколишнім середовищем, що забезпечує поступальний розвиток навичок прийняття екологічно доцільних рішень, а також засвоєння відповідних правил поведінки в навколишньому середовищі" [5].

Вчені наголошують на необхідності враховувати у системі сучасної екологічної освіти світоглядні зрушення, що відбулися під безпосереднім впливом метаекологічних досліджень. Відтворена у такий спосіб екологічна освіта буде здатна відповідати вимогам:

- ◆ висвітлювати навколишнє середовище на міждисциплінарному рівні;
- ◆ поєднувати планетарні характеристики з локальними;
- ◆ бути постійним (продовжуваним) процесом, спрямованим на майбутнє;
- ◆ формувати активну громадянську позицію.

Глобальність і складність екологічних проблем надають змісту екологічної освіти такої ж значущості й ґрунтовності, як і самі проблеми, а розв'язання проблем екологічної освіти у свою чергу відображають труднощі, які нині існують у суспільстві. Все це спонукає до пошуку нових, сучасних способів наукового відображення й практичного втілення в освітянський простір моделей, систем і технологій екологічної освіти і виховання.

Намагання залучити засоби екологічної освіти до вирішення екологічних проблем означає прорив у майбутнє. Проте, на думку А.Урсула та А. Романовича, до сьогодні її статус залишається доволі низьким, а розвиток відбувається „за залишковим принципом” [6]. Відтак вирішити суперечність між нинішніми інтересами і завтрашніми потребами на користь екологічної освіти є складним завданням, а „питання формування екологічного компоненту в змісті освіти до цього часу залишається відкритим” [7]. Через „розмитість методологічних орієнтирів та хибне уявлення про роль, місце та зміст екологічної освіти” [8,14].

Отже, питання змісту екологічної освіти останніми роками особливо гостро дискутуються. З одного боку, визнається необхідність загальної екологічної освіти на різних рівнях, з іншого – існує багато невизначеності у предметному полі й композиції самої дисципліни. Важливу, на наш погляд, думку щодо ролі екологічної освіти висловив В. Бганба [9]. Він зауважує, що екологічна освіта й виховання у сучасній літературі досить часто розглядаються головним чином лише у педагогічному аспекті. Проте ця проблема потребує глибокого соціально-філософського усвідомлення, щоб визначити місце й роль екологічної освіти і виховання в системі заходів щодо гармонізації взаємовідносин людини і природи. Екологізація освіти, як вважає автор, органічно пов'язана з гуманізацією системи освіти в цілому.

На думку багатьох російських вчених (М. Моїсєєва, С. Глазачева, А. Вербицького, А. Урсула, О. Сластьоніної), екологічна освіта має стратегічну мету – виживання людства, стратегічне завдання – стати стрижнем для загальної освіти, яка нині перебуває в системній кризі, вихід з якої стане можливим за умови екологізації усієї освіти, що містить величезний потенціал – це й істинна наукова картина світу, і розвиток особистості, і формування ноосферного мислення. Аналогічне бачення у цілому збігається з позицією провідних українських вчених: М. Дробнохода, М. Кисельова, В. Крисаченка, Г. Пустовіта, К. Ситника, А. Степанюк, Г. Тарасенко, В. Червонецького.

Аналіз наукових джерел показує, що посилення уваги до екологічної освіти відбувалося через усвідомлення незворотності екологічних змін у навколишньому середовищі, руйнування традиційних поглядів на модель функціонування суспільства, усвідомлення необхідності формування нового світогляду, співзвучного вимогам моралі й закону щодо навколишнього природного середовища.

Тлумачення дефініції „екологічна освіта” у науковій літературі має суттєві розбіжності, так само як і визначення предметного поля екології як науки. Зміни у визначенні змісту екологічної освіти, викликані поглядами на роль екологічної культури особистості, розвиток усвідомлення відповідальності людини у вирішенні екологічних проблем, завданням гармонійного коеволюційного розвитку біосфери і суспільства. Зміни відбувалися від традиційних, „звужених” уявлень щодо ролі екологічної освіти – „формувати вміння і навички” до розширених, осучаснених – як „системоутворювального компоненту освітнього простору”.

У процесі становлення і розвитку системи екологічної освіти її мета полягала в усвідомленні наслідків впливу людини на стан довкілля. Відповідно до цього на початку 70-х років ХХ ст. у педагогічній теорії і практиці поширення набули терміни „природоохоронна освіта” і „освіта в галузі охорони природи”. Тогочасний педагогічний рух був спрямований на пропаганду природоохоронних знань і мав на меті обґрунтувати доцільність дбайливого ставлення до природи. Увага насамперед приділялася формуванню вмінь та навичок, пов’язаних з практичними діями, спрямованими на збереження природних ресурсів, стан яких вже тоді починав викликати серйозну занепокоєність.

Проте, по суті ці поняття за своїм змістом тільки частково могли зосередити увагу на комплексі екологічних проблем, що набували гостроти. Вони потребували філософського осмислення й докорінного перегляду ряду соціально-економічних, світоглядних питань, суттєвого відображення різних напрямів екології в сучасній освіті. Відповідно, природоохоронна освіта з її диференційованим підходом до проблем довкілля вже не могла відповідати вимогам сучасності. Передусім це пояснюється тим, що зміст такого напрямку освіти мав торкатися не тільки проблем охорони природи, можливостей людства щодо подальшого існування у деградуючому середовищі, необхідно було формувати зміни у світогляді суспільства.

Наприкінці 70-х років ХХ ст. у науці почали використовувати поняття „комплексна, соціальна, глобальна екологія” як такі, що найбільш адекватно відображають сутність вчення про всебічну взаємодію суспільства з навколишнім середовищем. Це привело до заміни терміну „природоохоронна освіта” на „екологічна освіта”, який відображав завдання, покладені на цю освітню галузь.

Зазначимо, що у другій половині 80-х років минулого століття змінилася й її мета, яку стали окреслювати як необхідність формування екологічної культури особистості. У цей період відбувається обґрунтування і насичення змістом понять „екологічна культура”, „екологічна свідомість”, оновлюються цілі і принципи екологічної освіти; розробляються нові форми і методи. Таким чином, має місце адекватна реакція освітньої системи на зміни у соціальному замовленні суспільства, яка ознаменувалася появою „нової парадигми освіти і виховання в галузі навколишнього середовища. Нею стала екологічна парадигма, на яку було покладено не реалізовані раніше освітні й виховні задачі” [10,230].

Для цього періоду об'єднавчим чинником стали світоглядні ідеї, розроблені вченими Римського клубу. Водночас відбувалося накопичення досвіду, пошуки нових форм і методів екологічної освіти. Саме у цей період відбулося усвідомлення універсальної значущості екологічної освіти й було виокремлено оновлені принципи: міжпредметного підходу у формуванні екологічної культури; системності й неперервності вивчення екологічного матеріалу; єдності інтелектуальних та емоційно-вольових якостей у діяльності учнівської молоді в процесі дослідження й поліпшення навколишнього природного середовища; взаємозв'язку глобального, національного та краєзнавчого в усвідомленні екологічних проблем.

Наведені принципи передбачалося реалізувати через розв'язання оновлених завдань екологічної освіти, суть яких полягає у засвоєнні провідних ідей, основних понять, наукових фактів щодо визначення оптимального впливу людини на природу; усвідомленні матеріальної та духовної цінності природи для суспільства і окремої людини; оволодіння практичними знаннями з оцінювання стану довкілля; розвитку потреб спілкування з природою, прагнення до пізнання реального світу в єдності з морально-етичними переживаннями; свідомому дотриманні норм поведінки в природі, формування екологічної свідомості.

У цей період зміст зв'язків, необхідних для формування екологічної свідомості, іноді спрощено характеризувався окремими вченими, що сприяло відображенню стосунків лише з приводу пізнання, перетворення, використання, охорони та відновлення ресурсів природи.

Для 90-х років минулого століття характерною ознакою стала докорінна перебудова суспільного буття. На початку 90-х років на передній план було висунуто проблему формування свідомого ставлення до природи шляхом розвитку екологічного мислення, індивідуальної та суспільної екологічної свідомості обґрунтовувалася об'єктивна необхідність всебічного вдосконалення й розвитку екологічної освіти і виховання.

Отже, 90-ті роки минулого століття визначили новий етап у розвитку екологічної освіти. Значну роль у цьому відіграла Конференція ООН з охорони довкілля й розвитку в Ріо-де-Жанейро (1992), яка задекларувала принципи сталого розвитку, прийняла рішення щодо впровадження екологічної освіти серед населення, запропонувала переглянути світоглядні позиції. Саме у цей період екологічну освіту зміцнили концептуальні установки, які пізніше були впроваджені в систему всієї педагогіки (необхідність інтеграції особистості у світову культуру, формування наукової картини світу тощо), що було безпосереднім свідченням випереджувального характеру екологічної освіти.

Наприкінці дев'яностих років ХХ ст. під впливом об'єктивних чинників (поглиблення екологічної кризи, зростання суспільної свідомості, перегляд ідеологічних позицій та системи цінностей) розпочався пошук нової стратегії розвитку екологічної освіти і нетрадиційних підходів щодо підвищення її ефективності. Пріоритетності набули такі напрями як формування екологічного світогляду, екологічної свідомості, екологічного мислення, морально-етичного ставлення до навколишнього середовища; усвідомлення самоцінності та естетичної цінності природи. У цей період розпочалися наукові дискусії щодо подальшої розробки стратегії екологічної освіти. Узагальнені висновки дискусії можна викласти так:

✦ потрібна концентрація зусиль учених і практиків на засадах комплексної психолого-педагогічної та методичної розробки умов формування екологічної відповідальності на засадах гуманізації освіти з метою формування пріоритету збереження усіх форм життя; активізації екологічного руху; застосуванні знань у практичній діяльності як елемента екологічного мислення; подоланні невідповідності між знаннями, свідомістю, емоціями, ставленням і діяльністю;

✦ головне в екологічній освіті – формування відповідного світогляду, екологічної свідомості, екологічного мислення;

✦ для вирішення екологічних проблем потрібні нові форми і методи екологічної освіти, адже, оскільки, як показав досвід, гасла, лекції, наукова й популярна література є недостатніми засобами для формування активного екологічного мислення;

✦ необхідно „повернутися до природи” у сенсі вражень, усвідомлення невіддільності з нею, що є завданням більш складним, ніж розробка теоретичних підходів;

✦ до природи не можна ставитися тільки як до об’єкту – утилітарно-егоїстично, її необхідно сприймати як самоцінність і розуміти як суб’єкт.

Саме в цей період визнається, що система естетичних цінностей, підкріплена моральними нормами поведінки, здатна утворювати екологічні імперативи.

Можна вважати, що одним із провідних завдань сучасної екологічної освіти є формування ставлення особистості до природи як до самодостатньої цінності незалежно від корисності й практичного використання її об’єктів. За таких умов основними методологічними принципами екологічної освіти визначаються положення про єдність природи і суспільства, визнання первинності законів природи як основи регулювання технічного прогресу; виключення однобічності утилітарного підходу до природи; розуміння природи як складної багатоаспектної динамічної системи, що саморозвивається, де усі явища та матеріальні утворення тісно взаємопов’язані між собою; принцип системності та органічної детермінації тощо.

Отже, провідною ідеєю сучасної екологічної освіти стає „не раціональне природо-користування (хоча й воно, безперечно, також важливе), а єдність етносу і природного середовища, як фундаментальної властивості біосфери” [11,15].

Наразі існують різні точки зору щодо цілевизначення екологічної освіти. Зокрема узагальнене їх бачення можна постулювати у такий спосіб: збагачення досвіду взаємодії людини і соціоприродного середовища; формування усвідомленого відповідального ставлення кожної особистості і суспільства в цілому навколишнього природного середовища; визнання пріоритету усіх форм життя; забезпечення всебічного розвитку людини в умовах оптимізації системи природа –людина.

На думку багатьох сучасних науковців, у сучасній екологічній освіті наголос необхідно робити не на оцінюванні знань законів природного середовища, а на формуванні екологічної вихованості, екологічного мислення.

Вважаємо, що саме екологічне мислення детермінує доцільну поведінку людини у професійній діяльності та повсякденному житті. І у цьому контексті формує суспільно важливу рису особистості, що виявляється в особливостях поведінки у соціально-побутових та професійних ситуаціях і усвідомленому прагненні проектувати способи своєї діяльності як екологічно доцільні.

Розглядаючи зрушення у змісті екологічної освіти, які набули поширення з 90-х років ХХ ст., особливу увагу акцентуємо на тому, що разом з переосмисленням її принципових функцій відбулося виокремлення та посилення етичного компонента, „спрямованого на засвоєння моральних цінностей, формування високої культури поведінки у соціоприродному середовищі, розумінні художньої цінності природи, її благодатного впливу на духовний світ та моральне самопочуття людини” [12,32]. Отже, відбулося усвідомлення необхідності якісно нових уявлень щодо взаємовідносин між людиною та природою, які виокремлюються у системі екологічних імперативів: „благоговіння перед життям” А. Швейцера, „природа знає краще” Ю. Одума, теорії коеволюції М. Мойсеєва.

Сучасний підхід до усвідомлення ролі екологічної освіти характеризується тим, що її беруть до уваги не як складову освіти, а як мету сучасного освітнього процесу. Вона не може бути механічним доповненням загальної освіти, а має органічно вписуватися до будь-якого рівня або системи освіти. Її метою стає формування екологічної особистості (С. Дерябо, В. Ясвін), якій притаманний екоцентричний тип екологічної свідомості. Таким чином, нині перед суспільством постало глобальне завдання – здійснити соціалізацію особистості на основі формування екологічної культури. Необхідно орієнтуватися на екологічну освіту у широкому смислі слова (Н. Мамедов).

Екологія за своєю природою є багаторівневою системою, у той час як екологічна освіта спрямована на послідовне оволодіння цими рівнями і повинна перебувати у відповідності з природно-історичним процесом усвідомлення світу, в якому живе людина (за В. Межжеріним).

Як бачимо, розвиток екологічної освіти відбувався відповідно до вимог часу. Вона „вдосконалювалася за характером і змістом, проходячи шлях від висвітлення питань про необхідність охорони окремих об’єктів і пам’яток природи, раціонального використання природних ресурсів до постановки завдань щодо докорінних змін у свідомості людини не тільки відносно власного майбутнього, а й збереження на планеті усіх форм життя через гуманізацію взаємовідносин людини з природою. Значущість екологічної освіти сьогодні відрізняється від попередніх років тим, що в умовах глобальної екологічної кризи вона набула глобального характеру” [12,33].

Отже, еволюція поглядів на роль екологічної освіти пройшла шлях від вузької концепції „Знання для виживання людства” до широкої, яка охоплює знання, досвід, ставлення й моральні цінності; від упровадження системи певних заборонних дій до усвідомлення необхідності формувати нові норми еколого-моральної поведінки. Зміни відбувалися від настанов на раціональне природокористування до усвідомлення необхідності формування екологічної свідомості, культури, моралі та етики.

Таким чином, узагальнене сучасне тлумачення екологічної освіти можна представити як цілісну систему, для якої притаманні всезагальність, інтегративність, неперервність, спрямованість на формування екологічного мислення у контексті гармонійного розвитку особистості.

Література

1. Андрущенко В.П. Реальність освіти: проблема деміфологізації // Практична філософія. – 2001. – № 1. – С. 185–197.
2. Подмазін С.І. Соціальні функції освіти // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності: 36. наук. праць / М.М. Бровко, О.Г. Шутов (відп. ред.). – К.: Вид. центр КДУ, 2001. – С. 25–36.

3. Кисельов М.М., Канак Ф.М. Національне буття серед екологічних реалій. – К.: Тандем, 2000. – 320 с.
4. Когай Е.А. Аксиологические ориентиры экологического образования // Философия экологического образования: [Монография] / Под общей ред. И.К. Лисеева. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – С. 238–254.
5. Цустовіт Г.П. Теоретико-методичні основи екологічної освіти і виховання учнів 1–9 класів у позашкільних навчальних закладах: Монографія. – К.; Луганськ: Альма-матер, 2004. – С. 59.
6. Урсул А., Романович А. Перспективи образования и проблема безопасности // Весник высшей школы. – 2002. – № 8. – С. 10–17.
7. Васюта О.А., Васюта С.І., Філіпчук Г.Г. Екологічна політика: національні та глобальні реалії. У 4 т. – Чернівці: Зелена Буковина, 2004. – Т. 4. – 552 с.
8. Дробноход М., Вольвач Ф. Екологія як навчальна дисципліна: проблеми методології та змісту // Освіта і управління. – 1997. – Т. 1. – № 1. – С. 13–38.
9. Бганба В.Р. Экология и мораль. – Сухуми: Алашара, 1991. – 85 с.
10. Немец Л.Н. Устойчивое развитие: Социально-географические аспекты (на примере Украины). – Х.: Факт, 2003. – 383 с.
11. Дробноход М.І. та ін. Концептуальні основи формування екологічного мислення та здібностей людини будувати гармонійні відносини з природою / М.І. Дробноход, Ф.В. Вольвач, С.Г. Івашенко. – К.: МАУП, 2000. – 76 с.
12. Червононький В.В. Екологічна освіта учнів країн Східної та Центральної Європи. – Донецьк: Юго-Восток, 1998. – 284 с.